

Sissejuhatus: vaikus kui kommunikatsioonivorm

Reet Hiiemäe

erinumbri koostaja

reet.hiiemae@folklore.ee

Folkloristikas ja mõningates naaberdistsipliinides läbiviidavate välitööde puhul on fookus tekstil, narratiivil. Pole kuulnud, et keegi oleks välitöödel läinud teadlikult koguma vaikust, olgugi et rahvapärane naljandipärinus räägib muuhulgas ka mehest, kes olevat kolleksioneerinud just nimelt erinevaid kõnekaid vaikusid, nagu ootusärev vaikus enne tormi, ähvardav vaikus enne peretüli, jahmunud vaikus pärast seda, kui sugulased kuulevad, et neid on pärandusest ilma jäetud. Ent vaieldamatult kuuluvad mitmesugused vaikuseepisoodid ka välitööde juurde ja võivad kanda olulisi tähendusi, seetõttu oli otsus panna kokku ajakirja vaikimise number, et sellele vaatenurgale enam tähelepanu juhtida, igati loogiline ja asjakohane.

Erinumbri algtõukeks oli 31. oktoobril 2019. aastal Eesti Kirjandusmuuseumis toimunud Akadeemilise Rahvaluule Seltsi välitöökonverents “Vaikimisest välitööde kontekstis”, kus vaadeldi vaikuse rolli erinevates välitööolukordades ja tõdeti, et vaikimine hõlmab tervet rida sotsiokultuurilisi aspekte, mis avaldavad mõju kõigile kogumissituatsioonis osalejatele ning on määravaks teguriks ka arhiivikogude kujunemisel. Retrospektiivis vanemat arhiivimaterjali vaadeldes torkab vaikuse aspekt mitmel pool silma. Rahvaluulekogudes leiduvad n-ö valged laigud on vahel tekitanud isegi kahtlusi kogutud ainese representatiivsuses ja kasutusväärtuses. Arhiivikäsikirjades tajutavad väljajätted on ühelt poolt tekkinud ideoloogilistel ja folkloori muutuvast defineerimisest tulenevatel põhjustel (vrd pikem käsitlus väljajätete teemal Ingram & Mullins & Richardson 2019), nii pidid rahvaluulekogujad nõukogude perioodil näiteks religiooni või seksuaalsusega seotud pärimust sageli eirama, aga kogumist või kogutu avaldamist on piiranud ka muud, ajas muutuvad moraalsed ja esteetilised eelistused. Näiteks on viimasel kümnendil karmistunud andmekaitseadusest ajendatuna materjali trükkimisel väljaannetes pärimustekstide juurest vaikselt kadunud lugude jutustajate isikuandmed.

Vaikimist on ühiskonnas ühelt poolt rakendatud sotsiaalse jõuna, mis annab võimaluse kontrollida kultuurilist teist (nt tabulisuse ja grupikuuluvusest sõltuva informeerituse kaudu). Mahavaikimine ja vältimine on üks võimu

teostamise viise, ent vahel ka ühiskondlik kaitsemehhanism näiteks mõnest kollektiivsest traumast ülesaamisel. Teisalt on vaikimine seotud sotsiaalse tõrjutuse ja marginaalsusega ühiskonnas. Folkloristid Diane Goldstein ja Amy Shuman juhivad seoses vaikimisega muuhulgas tähelepanu terminile “rääkimatus” (*untellability*) – lugudele, mille rääkimisest mingites kontekstides teatud põhjustel hoidutakse, ning riskidele, mis nende rääkida püüdmisega kaasnevad (nt ühiskondliku trauma või pingete süvenemine). Muuhulgas võivad lood muutuda rääkimatuks – vastukaaluna räägitavatele lugudele (vrd teoreetilist käsitlust räägitavuse kohta Labov & Waletzky 1967) –, kui ühiskonnas kehtivad moraalireeglid või stigmatiseerimistendentsid saavutavad ülekaalu mingi sõnumi sisulise olulisuse ees või potentsiaalne jutustaja tunneb ennast teabe vahendamiseks liialt ohustatuna (Goldstein & Shuman 2012: 119–120). Vaikimisega seostub ka agentsuse problemaatika. Folklorist Laura Stark märgib vanema pärimuse kontekstis, et rahvajutud sisaldavad teatud tüüpi tegelaskujusid (nt väidetavad maagia toimepanijad ja teised ühiskonna normidele mittevastavalt käituvad isikud), kes kunagi ise endast ei räägi, vaid kellest räägivad ja kelle tegudele annavad hinnanguid ainult teised, eelkõige lugude edasijutustajad (vrd Stark 2015: 118 jj).

Saksa politoloog Elisabeth Noelle-Neumann (1974) kasutab inimeste reaktsioonikäitumise mõtestamisel omakorda vaikuse spiraali teooriat, mille üks põhiseisukohti on, et sotsiaalsetel rühmadel ja ühiskondadel on kalduvus oma liikmeid nende teatud arvamuste tõttu isoleerida ning sellise väljajätmise hirm paneb paljusid inimesi problemaatiliste ja konfliktsete sõnumite osas pigem vaikima. Kõnekaks illustratsiooniks sellele teorialle on tõsiasi, et ka Noelle-Neumann ise osutus lüliks ühes teatavas vaikuse spiraalis, kui temaga seoses lahvatasid süüdistused äärmuslikes poliitilistes vaadetes ning tudengid eirasid protesti märgiks tema loenguid. Teadus tervikuna tõenäoliselt pigem kaotab kui võidab, kui mõnda muudu tabavat ja sisukat teooriat tabab häbimärgistamine lähtuvalt ainuüksi sellest, kas selle autori mingi eluperioodi vaadetele langeb hiljem kahtlus, et need on vastavalt teisenenud ühiskondlikus kontekstis prevaleerivatele väärtushinnangutele ebasobivad.

Vaikuse ja rääkimise lained meedias

Tänapäeval on vaikimis- ja rääkimisviiside ning nendega seotud emotsioonide (nt häbi, viha) kujundamisel üks olulisemaid rolle meedial ja nn meediarealsusel, kusjuures mingi teemaga seotud vaikimise ja rõhutatud valjuhäälsuse vaheldumise puhul on täheldatav teatav laineline iseloom. Kuna käesoleva ajakirjanumbri koostamise ajal ehk 2020. aasta kevadsuvel on politseivägi-

valla tagajärjel hukkunud mustanahalise George Floyd'i juhtumi tõttu rahvusvaheline meediafookus mustanahalistele osaks saanud ülekohtul, on vastav reaktsioonilaine täheldatav ka Eestis. Näiteks paluvad Eesti staarid avalikus meedias ridamisi vabandust selle eest, et nad on kunagi kehastanud mustanahalist, väljendades sellega seoses piinlikkust, kahetsust jne. Ilma 2020. aastal lahtirullunud ülemaailmse protestikampaaniata poleks tõenäoliselt sellist oma tegude häälekat ümberhindamist toimunud.

Konfliktidega seotud teemad, millest on kaua vaikitud, võivad lõpuks võtta äärmusliku kuju, saada väljundi ühe konkreetse päästikjuhtumi ajal prahvatanud stiihilise vägivallana. Ühe ajendnarratiivi kattevarjus võidakse paralleelselt välja elada paljusid erineva taustaga emotsioone ja sotsiaalseid pingeid (kasvõi 2020. aasta kevadtalve täitnud koroonahirm, aktuaalsed teravnurgad poliitikas, aga ka üldine hirm majandusliku ebakindluse ja ebaturvalisuse pärast), kuid avalikku meediasse jõuavad käesoleval perioodil valdavalt piiratud valikuprintsiibi järgi välja sõelutud sõnumid rassivihast. Ent, nagu väidab ka psühholoogiateadlane Bobby Azarian (2018), on ühiskonnale ühtviisi kahjulik nii rassiprobleemide mahavaikimine kui ka nende kõikehõlmavaks probleemiks kuulutamine.

Samuti 2020. aasta kevadel uurisin alternatiivsete meditsiiniliste vaadete käsitlemise viise Eesti peavoolumeedias. Tõdesin, et ühiskonnas äärmuslikumaks peetavate lähenemiste esindajaid (nt koroonaviiruse eitajad, juba varem rohkelt meediapoleemikat tekitanud MMS-i ehk Miracle Mineral Supplementi tarvitajad, vaksineerimisest hoidujad) kaldutakse kirjeldama rõhutatult teistsugusena, vastandades neid teadusele ja tõenduspõhisele meditsiinile, neile endile vastavas mediakajastuses sõna andmata. Seevastu leebemaks ja üldsuse poolt aktsepteeritavamaks peetava tervisekäitumise (nagu jooga, meditatsioonitehnikad, esoteerilise kallakuga eluõpetused) esindajate seisukohti ollakse altimad meedias ka otsetsitaatidena ära tooma, samuti leidub pikemaid intervjuusid šamaanide, selgeltnägijate ja tervendajatega. Seevastu 1990. aastatel, vahetult pärast Eesti taasiseseisvumist olid ka nende teemadega tegelejate hääled peavoolumeedias valdavalt tabu.

Individuaalsed ja kollektiivsed vaikimised

Kahe või rohkema osapoolega kommunikatsioon sisaldab alati ka mitte-verbaalset aspekti ning saadud teabe tõlgendamine hõlmab nii subjektiivset kui kollektiivset (nt usundilist) komponenti (Hiiemäe 2016). Vaikus on alati informatiivne, märgivad ka Madis Arukask ja Eva Saar oma käesoleva ajakirjanumbri artiklis. Mõningaid helisid – näiteks metsa- ja merekohinat, lõkkepraksumist – oleme

oma kultuurikontekstis harjunud tajuma meeldiva vaikusena. Mõnda vaikust kaldume pidama ohtlikumaks kui teist, näiteks kui vastaspoole vaikimist saada-
vad mitteverbaalsed signaalid, nagu käte rusikasse tõmbamine. Mõned vägagi elavad arutelud võidakse samuti maha pidada vaikides, näiteks on paljudel inimestel kombeks lahkarvamusi sisaldavaid vestlusi enne nende tegelikku toimumist oma peas korduvalt läbi mängida. Mõnikord on just välitööintervjuusid tegev teadlane see, kellele usaldatakse ammu vaikimisi endas kantud mured ja suguvõsaprobleemid. Näiteks **Pille Kippari** kirjutus avab ühe pensioniealiste põlvkonna mahavaikitud ja tabuks peetud jututeemasid, mis vastava küsimuseasetuse peale muutusid siiski räägitavaks. Kippari ülevaatest selgub, et mõned tabud on omased just mingile konkreetsele ajastule ja põlvkonnale, teised aga antakse edasi ühe pere sugulusliini pidi, kusjuures mõlema tüübi vahel võib esineda põimumisi. Artiklis osutatakse, et mõnedki küsitletud inimesed avaldasid kahetsust, et seoses väljakujunenud vaikimistavadega perekonnas ei taibatud vanemalt põlvkonnalt õigel ajal küsida perekonnalooga seotud detaile, mõistes alles hiljem, et seoses mäletajate lahkumisega on jäädavalt kadunud ka vastav teave.

Teabe hääbumisest või fragmenteerumisest mäletajate kadumise, aga ka elatusalade, maastiku või elupaikade muutumise tõttu tuleb juttu ka **Mari-Ann Rembali** artiklis, kui ta kirjeldab nn vaikivaid kohti teiseneva kohapärimuse kontekstis. Autor tõstatab muuhulgas küsimuse, miks väliuuringutel sageli otsitavat teavet või kohta ei leita ning miks peaks üldse otsima seda, mille leidmise võimalus uurija käsutuses oleva teabepagasi (nt mitu inimpõlve vanade arhiiviteadete) abil on väga väike.

Sellest, kuidas erinevate uurimisalade esindajate vaade võib tingida ühes ja samas keskkonnas tehtud välitööde käigus vägagi erineva materjali välja-selekteerimise ja selle presenteerimise omavahel peaaegu võrreldamatute väljundite näol, pakub juhtumianalüüsi **Elo-Hanna Seljamaa**, kelle artikkel lisab ühtlasi vaikimisprobleemaatikale huvitava interdistsiplinaarse rakursi. Lasnamäe kortermajade elanike põhjal valminud loomeuurimuslikku, laiemat üldistusjõudu taotlevat portreesarja ning anonümiseeritult esitatud teksti-materjalil põhinevat empiirilist kultuuriuurimist võrreldes nendib Seljamaa, et koostöö nende kahe vaateviisi vahel võiks olla erinevustest hoolimata siiski viljakas ning võimaldada senisest tabavamaid ja mitmetahulisemaid kirjeldamisviise. Lisanüansina ilmnevad artiklist eestlastest uurijate ja slaavi taustaga uuritavate kommunikatsioonis esile tõusnud kommunikatsioonilühised ja vaikimismomendid.

Laija võrdlusmaterjali haldav uurija saab teha järeldusi vaikimispraktikate kohta paljudes kultuurides ja kultuuriareaalides. **Madis Arukase ja Eva Saare** artikkel, mis keskendub põhjalikumalt vepsa kultuuritüübile, näitab

ilmekalt, kui suurel määral võivad inimeste vaikimistavad ja nende tõlgendamine sõltuda konkreetsest kultuurist: kui läänelikus linnakultuuris kaldutakse vaikimist pidama märgiks vaenulikkusest ja seda sellise negatiivse konnotatsiooni tõttu teadlikult vältima, siis vepsa ja mõnes teises soome-ugri kultuuris kohtab olukordi, kus vaikimisse suhtutakse teatud olukordades hoopis kui lugupidamise akti. Muuhulgas seostavad Arukask ja Saar vaikimispraktikaid vastavate rühmade majandamis- ja elatusaladega ning kultuurikontaktidega, ent kirjeldavad ka situatsioonipõhiseid vaikimiskogemusi, mis võivad mõningate teemade puhul sõltuda näiteks vestluspartnerite tutvusastmest või soost.

Uudse uurimisallikana tutvustab **Armin Owzar** Saksa kaitsepolitsei mahukat Hamburgi kõrtsides kirja pandud valveraportite kogu, heites valgust kõrtsidele kui kommunikatsioonipaigale 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse Saksamaal. Owzar järeldeb ligi 20 000 valveraporti analüüsi põhjal, et erinevate ühiskonnasegmentide vahel ei toimunud toona peaaegu mingit kommunikatsiooni. Kui suhtlusolukorrad ka tekkisid, ei räägitud tavaliselt poliitikast ega identiteeti või uskumusi puudutavatest teemadest või katkestati nende pinnal tekkinud lahkavuste korral vestlus. Artiklis osutatakse sellise käitumise põhjustele (näiteks isolatsioonihirmule, hirmule poliitilistel alustel repressioonide ees, soovile vältida inimrühmade, parteide ja konfessioonide vahelisi pingeid) ning vaikimise rollile ühiskondlike konfliktidega toimetuleku moodusena – igasugusele protestikäitumisele eelistati ülekaalukalt passiivset vaikimist.

Ühele ühiskonnas kirgi kütvale ja dispuute tekitavale, kuid ka vaikimise, varjamise ja tabudega seotud valdkonnale – nimelt dopingu kasutamisele ja selle kohta käivale huumorile – keskendub **Piret Voolaiu ja Liisi Laineste** artikkel, mis võrdleb reaktsioone kahele rahvusvahelise mõõtmega dopingujuhtumile. 2012. aastal aset leidnud jalgrattur Lance Armstrongi ja 2019. aastal suusatamise maailmameistrivõistlustel lahvatanud Eesti suusatajate dopingu-süüdistustega seotud meemikorpust analüüsitakse globaalsest ja lokaalsest vaatenurgast, et välja selgitada korduvaid mustreid ja erinevusi ning mõtestada huumori sisu ja vormi mõjutavaid levikuprotsesse, näiteks huumori leviku sõltuvust selle kultuurilisest ja keelelisest kohanemisvõimest.

Üks ajas muutuvate tabude, vaikimis- ja rääkimisviisidega seotud oluline valdkond on armastus, ning isiklikel armastuskogemustel põhinevad omakäelised mälestused võimaldavad ilmekalt näha, kuidas selliseid kogemusi kirjeldatakse ning milliseid rõhuasetusi kirjapanijad eelistavad. **Taavi Koppeli** ülevaade kirjeldab Harjumaa Muuseumi 2019. aasta mälestuste kogumise võistlusele laekunud armastuse-teemalisi mälestusi, kuid analüüsib ka vastava kogumisvõistluse korraldamist, et näitlikustada, kuidas isegi kogumisüleskutse sõnastusel võib olla oma roll selle juures, milline materjal laekub ja millistest aspektidest vaikitakse (näiteks rõhutati seekordses üleskutses, et oodatud on

ka lood negatiivsematest kogemustest ja samasooliste suhetest). Koppel nendib, et üldisemalt elulugude kogumisele keskendunud kogumisaktsioonide käigus laekunud materjalis on armastusega seotud teemadest kas üldse vaikitud või libisetud neist üle suhteliselt lakooniliselt, ja kuigi ka seekordse võistluse materjal oli võrdlemisi napp, koorus sellest siiski välja mitmetahuline pilt armastusest ja lähedusest ning kirjutajad avasid ka tahke, mida varasemas materjalis polnud kirjeldatud.

Kahtlemata ei suuda üksainus erinumber anda vaikimise temaatikast am-mendavat ülevaadet, kuid loodetavasti suurendab see siiski teadlikkust vaiki-mise aspekti olulisusest rahvapärases narratiivses materjalis, aidates uurijal paremini märgata vaikimisega seotud seaduspärasusi ja tähendusi.

Tänuõnad

Erinumbri koostamist toetasid projektid PUTJD962 (Eesti Teadusagentuur) ja TK 145 (Eesti-uuringute Tippkeskus Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu).

Kirjandus

Azarian, Bobby 2018. Understanding the racist brain. *Psychology Today* (<https://www.psychologytoday.com/us/blog/mind-in-the-machine/201809/understanding-the-racist-brain> –15. juuli 2020).

Goldstein, Diane E. & Shuman, Amy 2012. The Stigmatized Vernacular: Where Reflexivity Meets Untellability. *Journal of Folklore Research* 49 (2), lk 113–126 (doi: 10.2979/jfolkrese.49.2.113).

Ingram, Shelley & Mullins, Willow & Richardson, Todd 2019. *Implied nowhere: absence in folklore studies*. Jackson: University Press of Mississippi (doi: 10.2307/j.ctvgs092s).

Labov, William & Waletzky, Joshua 1967. Narrative Analysis: Oral Versions of Personal Experience. Helm, June (toim). *Essays on Verbal and Visual Arts*. Seattle: University of Washington Press, lk 12–44.

Hiiemäe, Reet 2015. Mitteverbaalne sündmus kui usundilise jutuloome osa. *Mäetagused* 62, lk 7–24 (doi: 10.7592/MT2015.62.hiiemae).

Noelle-Neumann, Elisabeth 1974. The spiral of silence: a theory of public opinion. *Journal of Communication* 24 (2), lk 43–51 (doi: 10.1111/j.1460-2466.1974.tb00367.x).

Stark, Laura 2015. Voicelessness and the Limits of Agency in Early Modern Finnish Narratives on Magic and the Supernatural. *Narrative Culture* 2 (1) (doi: 10.13110/narrcult.2.1.0117).